

Identitáskonstrukció a kortárs magyarországi német irodalomban

NEMZETISÉGI INTÉZET

német irodalom, identitáskonstrukció, identitásfogalom, kortárs magyarországi német irodalom

A következőkben átfogóbb vizsgálatok elméleti-módszertani alapjait referálok, melyek célja a magyarországi német identitás irodalmi mintáinak feltárása volt, és megkísérltem a vizsgálatok eredményeinek összefoglalását is – az adott keretek megkövetelte rövidséggel.

A vizsgálatokban a kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek (szelektív) újrendezését tűztem ki célul, az újrendezés elveként az identitás diskurzív konstruálása szolgált. Az identitást szociálpszichológiai, tudásszociológiai és történeti kategóriaként értelmezem, jelentéskonstrukcióként, amelyben az egyén az adott társadalom, ill. kultúra kategóriális viszonyainak bázisán a kategóriák szelektív internalizációjával teremti meg lehetséges azonosulásának kereteit. A magyarországi német identitást, mint kollektív identitást és mint az egyén szociális identitását, diskurzív konstrukcióként fogom fel. Abból indulok ki, hogy a magyarországi német identitás esszencialista értelemben nem létezik, hogy a politika és a szocializáció diskurzusai (köztük az irodalom) különböző, akár egymással versengő, kontextusfüggő magyarországi német identitáskonstrukciókat hoznak létre, és kínálnak fel az egyének és a közösségnek.

A választott identitásfogalom a probléma több szempontú megközelítését követeli meg. Vizsgálódásaim alapját az „irodomelemzés mint interdiskurzuselemzés” elmélete képezi, melyben Jürgen Link a szemiotikai diskurzuselemzés kutatási szempontjait kapcsolja össze az irodalomszociológia kutatási szempontjaival. Link saját koncepcióját Foucault diskurzusfogalmának kritikájára építi. Foucault a diskurzus fogalmát ambivalensen használja: egyrészt diskurzusok belső szabályrendszerét írja le vele, másrészt a társadalmi gyakorlat és a társadalmi intézmények jelentéskonstruáló szerepét hangsúlyozza a diskurzusokban. Link materialista és generatív alapokra helyezi diskurzuselméletét, és ezen az alapon a társadalmi gyakorlat és a nyelvi jelek „kettős kombinatorikáját” tételezi. A foucault-i aspektusok összekapcsolását strukturálisan és funkcionálisan magyarázza: az interdiskurzus Link szerint a társadalmi munkamegosztás által létrejövő speciális diskurzusokban szétszórta képződő tudást re-integrálja, és ezáltal a speciális diskurzusokon kívül is hozzáférhetővé teszi. Interdiskurzusként funkcionál Link szerint az intézményesített irodalom is, melyet a hétköznapi és gyakorlati interdiskurzusokban megalkotott „imaginatív elemek” (képi analógiák, metaforák, szimbólumok) speciális kidolgozásának tekint.¹ Az irodalmiságot Link immanens szemiotikai struktúrák és külső diskurzív tényezők, a diskurzív intézményesítés kölcsönhatásában határozza meg.² Az intézményesített irodalom az interdiskurzusokban létrehozott imaginatív elemek, Link szóhasználatában elementáris-irodalmi elemek, feldolgozása által úgynevezett diskurzív pozíciókat foglal el, vagyis társadalmi perspektívákat és értékrendszereket artikulál. Ezt a funkcióját az intézményesített irodalom leginkább azon „kollektív szimbólumok” feldolgozása révén tölti be, melyeket az adott kultúra különböző diskurzív összefüggésekben használ, és így nem ritkán különböző értékekkel ruház fel, melyek tehát egy adott társadalmi csoport tapasztalatait szemléletesen és közhírhözően fogalmazzák meg.³ Az elementáris-irodalmi elemek feldolgozása által az intézményesített irodalmi diskurzus kapcsolatba lép más, társadalmilag meghatározó diskurzív pozíciókkal: megerősítheti ezeket, de viszonyulhat hozzájuk kritikusan és ambivalensen is, elidegenítheti őket, megpróbálhatja magát kivonni hatásuk alól, de mintegy utópisztikusan túl is léphet a társadalmilag-kulturálisan adott diskurzív és interdiskurzív kere-

¹ Vö. Jürgen Link, *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse* (München: Fink, 1983)

² Vö. Jürgen Link és Rolf Parr, „Semiotik und Interdiskursanalyse,” *Neue Literaturtheorien: Eine Einführung*, ed. Klaus-Michael Bogdal, (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1997) 108–133.

³ Vö. Jürgen Link, „Literaturanalyse als Interdiskursanalyse: Am Beispiel des Ursprungs literarischer Symbolik in der Kollektivsymbolik,” *Diskurstheorien und Literaturwissenschaft*, eds. Jürgen Fohmann és Harro Müller, (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1988) 284–307. és Jürgen Link, *Elementare Literatur und generative Diskursanalyse* (München: Fink, 1983) 48–72.

teken.⁴ Azáltal ugyanis, hogy az irodalom mint nyelvi-szemiotikai struktúra határozottan elkülönül más társadalmi praktikáktól, és önmagában is értelmezhető, befogadásakor időlegesen és viszonylagosan képes a valós társadalmi gyakorlat „felfüggesztésére”.⁵ Ez azt jelenti, hogy tapasztalatokat nemcsak reprodukálni képes, de modellként konstruálni és „utópiaként” megalkotni is. Az irodalmi interdiskurzivitás hatékonyságát Link összefoglalóan „megélhető applikációs minták” létrehozásában határozza meg⁶, melyek azáltal, hogy tudást integrálnak, és azt szubjektíven teszik hozzáférhetővé, strukturálják a befogadó valóságérzékelését és a valósághoz való aktív viszonyulását is.

Ennek a megközelítési módnak az előnyét a kutatásban eddig alkalmazottakkal szemben abban látom, hogy lehetőséget ad a kortárs magyarországi német irodalom sokat vitatott „irodalmi minőségének” rendszert alkotó és ezáltal interszubjektívan ellenőrizhető vizsgálatára. Azoknak az irodalmi értékelő rendszereknek a vizsgálata, amelyeket a szakirodalom reflektálatlanul, sőt többnyire nem tudatosan alkalmaz, azt mutatja, hogy a szakirodalom a mai napig azt az értékelő rendszert írja tovább, amely a rendszerváltás előtt, a „szocialista” nemzeti politikai diskurzusában alakult ki. Véleményem szerint ezek a megközelítési módok azért képtelenek megújulni, mert sem a rendszerváltáskor, sem azt követően nem tárták fel értéktulajdonításai irodalom-szociológiai implikációit, valamint értékelésükben figyelmen kívül hagyták a kortárs magyarországi német irodalom szociológiai meghatározottságát. A kortárs magyarországi német irodalom interdiskurzusként való elemzése rendszerszerű betekintést ad ezen irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvényszerűségeibe és működési struktúráiba, valamint ezek ideológiai meghatározottságába, az „irodalmi minőséget” pedig az irodalom társadalmi funkciójára vonatkozólag határozza meg.

A kortárs magyarországi német irodalom társadalmi funkciójának komplexebb vizsgálatához az elméleti és módszertani alapokat további Link koncepciójával gondolatilag érintkező diskurzus-elemző, filozófiai és pszichológiai koncepciók által bővítettem. A kortárs magyarországi német irodalom mint társadalmi produktum keletkezési törvényszerűségeinek vizsgálatába bevonom a német „kritikai diskurzus-elemzés” szempontjait és módszereit. A módszerek, melyeket a német kritikai diskurzus-elemzés a nem irodalmi (hanem politikai, zsurnalisztikai stb.) interdiskurzusokban megalkotott identitások elemzésére fejlesztett ki⁷ egyrészt azért szolgálnak segítségemül, mert a linki koncepció értelmében a kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek léte-rejöttét diskurzusokat integráló folyamatként kell vizsgálnom, s ehhez rekonstruálnom kell azokat az interdiskurzusokat is, melyek az irodalmi interdiskurzus számára vonatkozóan szolgálnak. Másrészt pedig azért, mert az intézményesített kortárs magyarországi német irodalom nem feltétlenül újítóan dolgozza fel a más interdiskurzusok által rendelkezésére bocsátott – a linki szóhasználatban elementáris-irodalmi, „félkész” – identitáskonstrukciókat. A kortárs magyarországi német irodalom mint társadalmi produktum működési struktúráinak és identitásmintáiként való alkalmazhatóságának vizsgálatába pedig a narratív identitás elméleteit vonom be⁸: ezek az elméletek a narrativitást az identitás „szervezőelveként”, és ezáltal jelentéskonstruálásként tételezik.

A kortárs magyarországi német irodalom szövegeinek újrendezése vizsgálataiban egyszerre jelenti a kortárs magyarországi német irodalom hagyományos fogalmának leszűkítését és kibővítését: a kortárs magyarországi német irodalom diskurzusát nem a nyelv alapján definiálom, hanem a magyarországi német etnikai és/vagy nemzeti identitás direkt, azaz szemantikailag explicit konstruálása alapján. Ez azt jelenti, hogy a kortárs magyarországi német irodalmi diskurzushoz sorolok egy szöveget, ha abban a [magyarországi német] tematikai jegy meghatározó szerephez jut a konfiguráció vagy a konfliktusstruktúra kialakításában. Diskurzus-elemzésemben identitáselemek és identitásstruktúrák feltárására helyezem a hangsúlyt, s ezekben a nyelvi

⁴ Vö. Jürgen Link és Ursula Link-Heer, „Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse,” *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* (77) 1990: 88–99.

⁵ Vö. Jürgen Link és Ursula Link-Heer, *Literatursoziologisches Propädeutikum* (München: Fink, 1980) 136–164.

⁶ Vö. Jürgen Link és Ursula Link-Heer, „Diskurs/Interdiskurs und Literaturanalyse,” *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* (77) 1990: 88–99.

⁷ Vö. Siegfried Jäger, *Kritische Diskursanalyse: Eine Einführung* (Duisburg: DISS, 1993); Siegfried Jäger, *Text- und Diskursanalyse: Eine Anleitung zur Analyse politischer Texte* (Duisburg: DISS, 1993); Ruth Wodak és Rudolf de Cillia és Martin Reisigl és Karin Liebhart és Klaus Hofstätter és Maria Kargl, *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998); Ruth Wodak, ed., *Nationale und kulturelle Identitäten Österreichs: Theorien, Methoden und Probleme der Forschung zu kollektiver Identität* (Wien: IFK, 1995).

⁸ Vö. Paul Ricoeur, *Das Selbst als ein Anderer* (München: Fink, 1996); Pataki Ferenc, *Élettörténet és identitás* (Budapest: Osiris, 2001); László János és Thomka Beáta, eds., *Narratívák 5: Narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat, 2001).

megformáltság szerepe nem elsődleges. Meghatározásomból következik, hogy magyar nyelvű szövegeket is bevonok a vizsgálatokba, német nyelvű szövegeket viszont, melyek nem a magyarországi német identitás etnikai vagy nemzeti tartalmainak mintájául szolgálnak, kizárok a vizsgálatokból.

A kérdés, hogy a kortárs magyarországi német irodalom fogalma ebben a kiterjesztésben alkalmazható-e olyan esetekben is, mikor a vizsgálat szempontja nem az etnikai és/vagy nemzeti identitás szemantikailag explicit konstruálása, további kutatásokat igényel. Egyes szerzők bizonyára tiltakoznának a „magyarországi német nyelvű irodalom” kategóriája ellen, és tiltakozásuk jól indokolható lenne, hiszen szociológiai vizsgálatok kimutatták, hogy a „Hochdeutsch”, az irodalmi német nyelv, használata a magyarországi németek körében azokat az eredeti dialektusokat pótolja, melyek a német nyelvterülettől elzárta szókincsükben fejlődni, megújulni nem tudtak, a zárt magyarországi német faluközösségekben nagyobb közösségeket kiszolgáló nyelvváltoztatá fejlődni nem tudtak, s ezért funkciójukat a modernizálódó társadalomban betölteni nem tudták. Más szerzők feltehetően lényegtelennek minősítenék a magyarországi németek irodalmi német nyelvének ezen etnikai vonatkozásait. A kutatás számára a szerzők önértelmezésétől függetlenül is megfogalmazódna a kérdés, mely kritériumok alapján, ill. mely definiáló pozícióból lenne eldönthető, hogy lehet-e magyarországi német identitás konstruálásáról beszélni olyan szövegek kapcsán, melyek Magyarországon német nyelven íródtak, mintákat azonban nem az identitás etnikai vagy nemzeti, hanem egyéb tartalmi számára alkotnak.

Elemzéseimben a domináns diskurzív pozíciókat határozom meg, ill. tárom fel történelmi-társadalmi kontextusukban, és azt a diskurzív feladatot, vagyis azt a társadalmi funkciót, amelynek elvégzésére, ill. betöltésére az adott pozíció kialakult. Irodalomszociológiai elemzését kísérem meg azoknak a szövegeknek, melyek alapján az adott diskurzív pozíciót feltártam: bemutatom a szöveg azon szerkezeti összetevőit, melyek funkcionálisan a társadalmi gyakorlat megszilárdítását vagy konzerválását, vagy megújítását, átalakítását, vagy megkérdőjelezését célozzák. Végül elemzem azt az irodalmi „feldolgozási folyamatot”, mely ezeknek az elemeknek önálló irodalmi koherenciát kölcsönöz, s ezáltal megkísérem a szövegek identitásmintaként való applikálhatóságának kritikáját.

A vizsgálatok eredményeit összefoglalva megállapítható, hogy azok az applikációs minták, melyeket a magyar nyelvű szövegek hoznak létre, sokkal differenciáltabb identitáskonstruálást tesznek lehetővé, ill. komplexitásuk révén sokkal megbízhatóbb tájékozódást tesznek lehetővé szociális és történelmi kontextusukban, mint a német nyelvű szövegekben megalkotott minták. A különbség egyrészt a német nyelvű diskurzív vonulat hosszú ideig tartó politikai meghatározottságára vezethető vissza, másrészt a magyar nyelven író szerzők differenciáltabb irodalmi szocializációjára.

A magyar nyelvű szövegeknek – mivel applikációs mintáik működőképesebbek – növekvő figyelem, és talán növekvő olvasótábor is jósolható. A német nyelvű vonulatban viszont elengedhetetlennek tűnik a megújulás: ha a kortárs magyarországi német irodalom (ezúttal a fogalom hagyományos értelmében) nem akar a nemzetiségi politika „kirakatdisze” lenni, és utat akar találni a közönséghez, nem halogathatja tovább az „örklött” gondolkodási és írásmóka alapos elemzését, és az azokra való reflektálást. A reflexióhoz az irodalom-szociológiának kell megteremtenie az alapokat – ebben az alapozó munkában szerettem volna vizsgálataimmal részt vállalni.

ESZTER PROPSZT

Cosntruction of identities in contemporary German-language literature in Hungary

Hungarian texts, since their application patterns function well, are predicted to receive increased attention and will probably be able to address wider audiences. German-language literature in Hungary, however, is in need of renewal. A thorough analysis and rethinking of the traditional schemes of thinking about and writing contemporary German-language literature in Hungary is inevitable, provided this literature is intended to be more than just a showcase of minority politics, and wishes to find its way to audiences. Literary sociology should provide the foundations for the process of rethinking. With this paper, the author wishes to contribute to the process of laying such foundations.